

О. В. Стогова

orcid.org/0000-0001-7010-556X

кандидат політичних наук,

доцент кафедри фундаментальної юриспруденції

та конституційного права

Сумського державного університету

ПРОБЛЕМА ТЕРИТОРІЇ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОСТІ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Територія є фактичною передумовою суспільно-політичного життя, фізичним та інституційним каркасом суспільства, влади і держави. Територія є елементом природної, фізичної реальності і виміром простору як фактичного контексту соціального життя та відносин. Відповідно територія є полем функціонування конституціоналізму, а також основою формування державного устрою, внутрішньої та зовнішньої політик. Таким чином, територія є об'єктом дослідження публічного права в цілому та конституційного і міжнародного права зокрема.

Метою дослідження є уточнення та систематизація підходів до розуміння поняття «територія» і концепту «територіальності» та їх відображення в дискурсі конституційного права. Територію можна розглядати за трьома підходами: емпіричним (фактичним), нормативно-інституційним та концептуальним. Територіальність є відображенням території в конституціоналізмі, тобто є визначенням території як факту та інституції в науковому дискурсі. Спробуємо оцінити концепт територіальності в парадигмах вестфальської, поствестфальської та неовестфальської моделей державності (Belov, 2018).

В теорії права чітко визначено, що територія – це та частина простору, яка заселена народом. Територія як факт передуює своїй теоретичній концептуалізації, проте територія також є об'єктом моделювання правом. Онтологічно територія передуює своїй правовій інституалізації та концептуалізації у конституційному та міжнародному публічному праві (Paasi, 2003, с. 117). Територіальність демонструє здатність території бути об'єктом людського освоєння як у чинному праві, так і в теорії права. Територія є незалежною константою конституційного і міжнародного правового порядку, адже вона не може бути змінена або інституціоналізована, але може бути легально впорядкована через інтелектуальну концептуалізацію, тобто через територіальність. Територіальність як концепт формує ідеальну конституційну модель території (Vollaard, 2009, с. 687–706). Отже, територія є об'єктом подвійного представлення – у політико-правовому порядку як реально існуючий життєвий простір та у конституціоналізмі у формі територіальності. Саме цей подвійний статус території – як факту і як правового інституту – і є джерелом непорозумінь. Територія як факт має бути представлена в інституційно-нормативному порядку, встановленому законом і у свідомості членів соціально-правової спільноти. Фактична територія має трансформуватися в правову категорію з нормативно-інституційним виміром і з проекцією в людській свідомості. Саме це уявлення про територію, що сформувалося у колективній свідомості має велике значення для політики територіальності, адже воно концептуалізує територію як територіальність. Територіальність є ідеальною концептуальною моделлю території. Територія може бути визначена як автономна, незалежна чи залежна територія, може бути спірною або безспірною, окупованою чи юридично регульованою, може бути опосередковано визначена через державні кордони. У зв'язку з цим різні типи території підпадають під дію різних правових режимів. Вони є об'єктом різних інструментів здійснення територіальної політики і залежать від різних концептів територіальності в праві. Ми повинні розрізняти територію як елемент фактичної реальності (фізичний простір) і територію як елемент нормативної реальності (правовий інститут, інститут конституційного, міжнародного права). Отже, територіальність представляє територію в ідеальному дискурсі конституціоналізму, а територія як факт представляє

на в правовій реальності. Проте вона може бути представлена і у сфері символічно-уявного, такий собі конституційний міф або елемент конституційних спогадів чи мрій, що формує основу територіальної політики.

Подвійність репрезентації території через територіальність створює можливість для безлічі варіантів спекулятивного спотворення. Територіальні суперечки, сепаратистські претензії та мрії про територіальне об'єднання зазвичай процвітають на основі невідповідності між фактичним, нормативним і символічно-уявним представленням території в територіальності.

Традиційна модель територіальності концептуалізує державу як «територіальний контейнер» (Brenner, 1999, с. 55; Taylor, 1995, с. 1–15). Вона була успадкована державою раннього модерну, яка пізніше була модернізована та перетворилася на національну державу. Конституційно структурована модель територіальності влади, запропонована національною державою прагне до ідеальної відповідності між територією, нацією та владою. Модель територіальності держави як «територіального контейнера» дуже добре працює разом із «теорією трьох елементів» Георга Єллінека (Jellinek, 2010), який визначає державу як єдність влади, народу і території. Обидві концепції отримали статус офіційної ідеології національної держави та були основою територіальної політики в період з другої половини XIX століття до початку XXI століття. Держава як «територіальний контейнер» була ядром вестфальської моделі державності, вестфальського конституціоналізму і вестфальської територіальної політики. Однак ця модель територіальності, заснована на національній уніфікації, зазнає викликів у контексті глобалізації та її територіальних ефектів. Виділяють два основні виклики: поява атериторіальних і посттериторіальних форм влади (Belov, 2018), пов'язаних з ІТ революцією; руйнування «територіального контейнера» національної державності імміграційними потоками, потоками фінансового капіталу та інформації (Chandler, 2007, с. 116–119).

Пандемія COVID-19 наочно продемонструвала неадекватність націоналістичного підходу до територіальності та територіальної політики. Те ж саме справедливо і для інших глобальних явищ, таких як зміна клімату, екологічних катастроф, тероризму і міграції. Дійсно, здається, що пандемія COVID-19 спровокувала відродження вестфальської територіальної політики закритості держав. Проте, як це не парадоксально, вона неявно сприяла і неовестфальській політиці обмеження вільного пересування проведенням нових демаркаційних ліній між стратегічними противниками, які донедавна були близькими союзниками. Більш того, пандемія COVID-19 продемонструвала, що тимчасово можуть бути запроваджені форми «надзвичайної територіальності». Поєднання «надзвичайних режимів територіальності», посилення територіальних суперечок на Близькому Сході, у Північній Африці та Східному Середземномор'ї, прояви сепаратизму можуть спричинити згубні наслідки як для традиційної моделі «контейнерної» територіальності, так і для поствестфальської відкритої державності. Таким чином, територіальна політика може змінитися від юрисдикційного управління «територіальним контейнером» і мирного вирішення міжнародних спорів (Вестфальська модель) до «надзвичайних і спеціальних заходів для стримування загроз і катастроф».

Більшість теорій держави і права використовують територіальність як *conditio sine qua non*. Поняття незалежності, самостійності, самовизначення та самоврядування, принципи державного суверенітету та невтручання у внутрішнє функціонування держав пов'язані із територією як правовим інститутом і територіальністю як її концептуальною проекцією. Територіальність влади впливає і на такі менш територіально прив'язані поняття як демократія та верховенство права, принцип розподілу влади також є територіально закріпленим і територіально залежним.

Проте нині територія та територіальність переживають глибоку кризу, адже ми є свідками появи атериторіальних і навіть позатериторіальних форм влади. Масова цифровізація соціального життя породжує також цифровізацію суспільства, влади та держави. З'являються форми громадського залучення і навіть формування політики, які є територіально відокремленими та розміщеними переважно або навіть виключно у віртуальній реальності.

Таким чином, необхідним стає переформулювання традиційних концептів територіальності, або формулювання нових, здатних забезпечити основу для транстериторіальних, посттериторіальних та атериторіальних проявів публічної влади. Співіснування територіальності

з транстериторіальністю, посттериторіальністю та атериторіальністю є серйозним викликом сучасній територіальній політиці. Демократична територіальна політика зосереджена на забезпеченні узгодженої, справедливої і ефективної структури влади, здатної до інтеграції різноманітних суспільств мирним шляхом в демократичних і правових рамках.

Конституційне право акцентує увагу на територіальному устрої державної влади, інтеграції, сецесії та інших формах вираження територіальних інтересів та ідентичності. Однак, конституціоналізм не готовий до концептуалізації нетериторіальних форм державної та публічної влади. Цифрова інтеграція, цифрова сецесія, цифрова групова ідентичність ще не розглядаються як конституційні явища та питання, які повинні бути інтегровані в загальну конституційну модель публічної влади. Отже, конституційна модель і концептуалізація влади залишаються закріпленими у фізичній реальності – на території, територіальності як її репрезентації, тоді як існує цілком нова реальність – цифровий світ. Насправді це глибока нова реальність із конституційними наслідками, які ще не враховані належним чином поточною територіальною політикою. Отже, глобалізація та ІТ-революція можуть мати серйозні наслідки для територіальної політики.

Територіальна політика – це особливий тип публічної політики, який пов'язаний з територіальною структурою та територіальними наслідками публічної влади. Вона має кілька вимірів – конституційний, адміністративний, міжнародний, які взаємопов'язані. Територіальна політика звертається до території як до ключової передумови державності і стратегічної детермінанти існування і функціонування публічної влади. Актуальність територіальної політики зростає у державах з територіальними одиницями, що мають особливий статус і державах, частиною яких є території з сепаратистськими претензіями або які є об'єктами територіального спору. Але територіальна політика важлива і в унітарних державах, адже сам вибір унітаризму є результатом цілеспрямованої територіальної політики. Крім держав, територіальна політика здійснюється міжнародними організаціями і ЄС. У контексті ЄС слід розрізняти територіальну політику міжнародної організації (ЄС) і територіальну політику держав-членів. У 20 рр. ХХІ ст. помітною стала нефункціональність територіальної політики міжнародних організацій і її залежність від рішень держав-членів, особливо у випадках вирішення територіальних суперечок і гуманітарного втручання.

Територіальна політика, що здійснюється державою, має внутрішній та зовнішній напрямки. Держави-члени ЄС реалізують її додатковий напрямок – квазізовнішній, що регулює територіальну політику ЄС як квазіфедеративну. Існування вищезазначених напрямків державної територіальної політики є незалежним від того, чи держава є національною чи поліетнічною, демократичною чи авторитарною, унітарною державою, федерацією чи гібридною системою. Звичайно, внутрішній напрямок державної територіальної політики набагато помітніший у багаторівневих системах, ніж в унітарних. Це пояснюється участю кількох акторів, залучених до здійснення територіальної політики, наприклад, другої палати парламенту, верховного чи/та конституційного суду з розширеними повноваженнями щодо вирішення конфліктів між рівнями публічної влади.

Територіальну політику можуть здійснювати також субдержавні одиниці – штати, кантони, землі тощо, а також суб'єкти регіонального та місцевого самоврядування (регіони, муніципалітети). Іншими словами, вони є не тільки об'єктами територіальної політики держави, а й активними суб'єктами. Тим не менш, територіальна політика субдержавних одиниць – субнаціональна територіальна політика – визначається конституційним ладом і, відповідно, загальною територіальною політикою держави. Отже, субнаціональна територіальна політика є вторинною і значною мірою похідною від державної територіальної політики. Винятком є революційна територіальна політика субнаціональних одиниць, яка здійснюється або як одностороння сецесія, або як спроба отримати додаткову автономію. Територіальна політика може здійснюватися також кількома державами, які одночасно вирішують спільні політичні проблеми, пов'язані з територією через взаємний обмін територіями або військові конфлікти. Це означає, що територіальна політика може здійснюватися законними чи незаконними засобами.

Як вже зазначалося вище, територіальна політика може здійснюватися міжнародними організаціями та наднаціональними режимами, такими як ЄС. Цей тип територіальної політи-

ки не обмежується вирішенням міжнародних територіальних суперечок, а включає всі види територіальної політики. Територіальна політика держави може стосуватися національного рівня або здійснюватися на різних субнаціональних рівнях публічної влади – регіональному, місцевому тощо. Дослідники також розрізняють конституційну та адміністративну територіальну політику. Конституційна територіальна політика закріплена в конституції держави. Отже, навіть в унітарній державі, де існує лише одна конституція на національному рівні, ця політика є багаторівневою та ієрархічною. Багаторівнева конституційно-територіальна політика є не лише проекцією конституційної моделі територіальної політики, закріпленої в національній конституції. Вона впливає з принаймні двох рівнів конституціоналізму – федерального (національного) та субфедерального (субнаціонального). Адміністративно-територіальна політика формально відрізняється від конституційної територіальної політики на основі двох основних критеріїв. По-перше, у той час як конституційна політика закріплена в конституції та має чіткий конституційний вимір, адміністративно-територіальна політика визначається законодавчими актами парламенту, актами органів виконавчої влади тощо. По-друге, конституційна територіальна політика стосується фундаментальних питань, тоді як адміністративна – охоплює політику меншого політичного значення, пов'язану з реалізацією технічних і конкретних деталей формування територіальної політики. Адміністративно-територіальна політика має відповідати конституції.

Зовнішню територіальну політику також можна розділити на дві основні групи. Можна виділити зовнішню територіальну політику держави, яка зазвичай є конституційною і зовнішню територіальну політику міжнародних організацій. Остання заснована на міжнародному праві, маючи також конституційні основи в конституціях держав-членів.

Територіальна політика ніколи не була виключно внутрішнім явищем. Визначення державних кордонів, вирішення територіальних спорів, пошук рішень для транскордонних проблем завжди були елементами зовнішньої політики держав в часи Античності, Середньовіччя та ранньому Новому часу (Hobsbawm, 1996). Прикладами є територіальні плебісцити, які проводилися для визначення належності прикордонних територій одній із кількох сусідніх держав. Однак з появою міжнародного права і міжнародних і наднаціональних режимів цей зовнішній вимір територіальної політики набув ширшого значення. Отже, з другої половини XX століття можна говорити про міжнародну територіальну політику.

Але слід звернути увагу на важливу відмінність між унітарною, федеративною та конфедеративною територіальною політикою. Усі конституційні моделі територіальності спрямовані на досягнення певного ступеня єдності та інтеграції, але досягають цього різними шляхами. Унітарна територіальна політика спрямована на забезпечення інтеграції, узгодженості та об'єднання території на основі простої моделі територіальності, яка не акцентує увагу на соціокультурних відмінностях і не структурує їх за територіальною ознакою. Федеративна модель територіальної політики надає перевагу відображенню соціально-культурних відмінностей через складну структуру територіального розподілу влади. Така структура повинна забезпечувати вищий ступінь автономії територіальних одиниць, розширений конституційний та адміністративний інструментарій для захисту територіальної цілісності федеративної держави та ідентичності і інтересів складних підгруп, які складають суспільство.

Нарешті, можна розрізнити еволюційно-інтегративну, деволуційну та революційну територіальну політику. Еволюційно-інтегративна територіальна політика є основним і переважачим типом територіальної політики, що базується на конституційних засадах, спрямована на збереження територіальної цілісності держави та забезпечення правових інструментів для здійснення територіальної політики. Деволуційна територіальна політика здійснюється в державах з децентралізацією публічної влади. Типовим прикладом є Великобританія, але деволуційні процеси наявні також в Іспанії, Бельгії, Канаді та меншою мірою в Італії. Надання територіальної автономії також є формою деволуційної територіальної політики. Крім того, можна визначити поняття революційної територіальної політики. Поняття революції в конституційному праві надзвичайно різноманітне. Революція може бути концептуалізована як фактична подія, що веде до радикальної зміни встановленого конституційного, політичного та/або суспільного ладу. Під революцією також можна розуміти як радикальний

розрив правової спадкоємності, так і масову «неконституційну конституційну поправку», яка не обов'язково має радикальний вплив на соціально-політичне поле. Отже, революція може бути суто юридичним, суто фактичним або змішаним явищем, може стосуватися правового порядку, політичного порядку, соціального порядку, стадії інтелектуального або технологічного розвитку. Революційна територіальна політика зазвичай нелегальна і неконституційна, вона приймає форму односторонньої сецесії або громадянської непокори, викликана невдоволенням територіальною політикою, яка де факто служить радикальним порятунком від нього. Таким чином, революційна територіальна політика охоплює всі форми, які заперечують територіальну цілісність конституційного ладу.

Висновки. Територія є одним із стовпів конституціоналізму, його фундаментальною передумовою і основою. Територія має численні проекції в конституційному праві, є інтелектуальним інструментом для побудови, деконструкції та реконструкції різних режимів території в чинному праві та різних концептуальних моделях територіальності у теорії права та в дискурсі конституціоналізму. Таким чином, територія і територіальність мають величезне прагматичне значення для юридичної практики і для правового порядку – особливо для конституційного та міжнародного права. Територіальна політика – це публічна політика, пов'язана з питаннями території та територіальності, яка здійснюється переважно засобами, передбаченими конституційним і міжнародним правом.

References

- Belov, M. (2018). The Challenges to Westphalian Constitutional Geometry in the Age of Supranational Constitutionalism, Global Governance and Information Revolution. In M. Belov (Ed.), *Global Constitutionalism and Its Challenges to Westphalian Constitutional Law*. Oxford: Hart.
- Brenner, N. (1999). Beyond State-Centrism? Space, Territoriality and Geographical Scale in Globalization Studies. *Theory and Society*, 28(1), 39–78.
- Chandler, D. (2007). The Possibilities of Post-Territorial Political Community. *Area*, 39(1), 116–119.
- Hobsbawm, E. (1996). *The Age of Revolution: 1789–1848*. New York: First Vintage Books.
- Jellinek, G. (2010). *Allgemeine Staatslehre*. Paris: Nabu Press.
- Paasi, A. (2003). Territory. In J. Agnew et al. (Eds.), *A Companion to Political Geography*. Malden: Blackwell.
- Taylor, P. J. (1995). Beyond Containers: Internationality, Interstateness, Interterritoriality. *Progress in Human Geography*, 19(1), 1–15.
- Vollaard, H. (2009). The Logic of Political Territoriality. *Geopolitics*, 14(4), 687–706.

Анотація

Стогова О. В. Проблема території та територіальності у конституційному праві. – Стаття.

У статті розглянуто поняття території та територіальності у конституційному праві, запропоновано їх визначення. Метою дослідження є уточнення та систематизація підходів до розуміння поняття «територія» і концепту «територіальності» та їх відображення в дискурсі конституційного права. Територія як факт передуює своїй теоретичній концептуалізації, проте територія також є об'єктом моделювання правом. Територіальність є відображенням території в конституціоналізмі, тобто є визначенням території як факту та інституції в науковому дискурсі. Територію автор розглядає за трьома підходами: емпіричним (фактичним), нормативно-інституційним та концептуальним. Концепт територіальності аналізується в парадигмах вестфальської, поствестфальської та неовестфальської моделей державності. Зроблено висновок, що територія є об'єктом подвійного представлення – у політико-правовому порядку як реально існуючий життєвий простір та у конституціоналізмі у формі територіальності. Саме цей подвійний статус території, на думку автора, є джерелом непорозумінь. Фактична територія має трансформуватися в правову категорію з нормативно-інституційним виміром і з проекцією в людській свідомості. Наголошується, що уявлення про територію, що сформувалося у колективній свідомості певного народу має велике значення для територіальної політики. Підсумовано, що територія та територіальність переживають глибоку кризу, адже ми є свідками появи атериторіальних і навіть позатериторіальних форм влади. Розглянуто проблему територіальної політики через концепт територіальності. Виділені основні види територіальної політики. Автор звертає увагу на відмінності між унітарною, федеративною та конфедеративною територіальною політикою. Здійснено аналіз еволюційно-інтегративної, деволуційної та революційної територіальної політики.

Ключові слова: територія, територіальність, територіальна політика, концепт територіальності, конституційне право.

Summary

Stohova O. V. The problem of territory and territoriality in constitutional law. – Article.

The article examines the concepts of territory and territoriality in constitutional law, proposes their definition. The purpose of the study is to clarify and systematize approaches to understanding the concept of "territory" and the concept of "territoriality" and their reflection in the discourse of constitutional law. Territory as a fact precedes its theoretical conceptualization, but territory is also an object of modeling by law. Territoriality is a reflection of territory in constitutionalism, that is, it is a definition of territory as a fact and institution in scientific discourse. The author considers territory from three approaches: empirical (factual), normative-institutional and conceptual. The concept of territoriality is analyzed in the paradigms of the Westphalian, post-Westphalian and neo-Westphalian models of statehood. It is concluded that the territory is an object of double representation – in the political and legal order as a really existing living space and in constitutionalism in the form of territoriality. It is this dual status of the territory, in the author's opinion, that is a source of misunderstandings. The actual territory should be transformed into a legal category with a normative and institutional dimension and with a projection in the human consciousness. It is emphasized that the idea of the territory that has been formed in the collective consciousness of a certain people is of great importance for territorial policy. It is concluded that the territory and territoriality are experiencing a deep crisis, because we are witnesses of the emergence of aterritorial and even extraterritorial forms of power. The problem of territorial policy is considered through the concept of territoriality. The main types of territorial policy are highlighted. The author draws attention to the differences between unitary, federal and confederal territorial policies. An analysis of evolutionary-integrative, devolutionary and revolutionary territorial policies was carried out.

Key words: territory, territoriality, territorial policy, concept of territoriality, constitutional law.